

РОСІЙСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО УКРАЇНИ У XVI – СЕРЕДИНІ XVII СТ.: ІДЕОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА ІНТЕГРАЦІЙНА ПРАКТИКА

Розглядаються ідеологічні концепції та практичні заходи російського уряду щодо українських земель у XVI – середині XVII ст.

Рассматриваются идеологические концепции и практические шаги российского правительства относительно украинских земель в XVI – XVII вв.

Так історично склалось, що зміст та характер російської політики щодо України протягом останніх століть суттєво впливав на перебіг державотворчих процесів в Україні та її геополітичне позиціонування. Тому розуміння історичних засад формування російських зовнішньополітичних ідеологічних концепцій та аналіз інтеграційних практик є сьогодні вкрай важливим для адекватного розуміння концептуальних основ нинішнього зовнішньополітичного курсу РФ щодо України.

В історіографії на сьогодні більш-менш детально розроблена лише перша частина цієї проблеми – щодо історичних засад формування російських зовнішньополітичних концепцій. Тут варто назвати роботи О.Є. Преснякова, Р.П. Дмитрієвої, Н.В. Сініциної [1] та інших. Існують і загальні роботи, які характеризують російську зовнішню політику цього періоду (К.В. Базилевич, А.Л. Хорошкевич, М.М. Кром, Д.І. Мішко [2]). Проте в історіографії майже відсутні спеціальні роботи, що аналізують російські інтеграційні практики щодо України. Саме аналізу цієї проблеми і присвячена дана стаття.

Російська політика щодо України у середині XVII ст. була логічним продовженням традиційного московського зовнішньополітичного курсу, відповідно до якого Московська держава вважала себе єдиним історичним спадкоємцем Київської Русі, єдиним центром, який має об'єднати навколо себе всі руські та східнослов'янські землі.

Вперше офіційно нова політична доктрина Московської держави, яка розглядала Руську землю як єдине політичне ціле, верховна влада над якою від великих київських князів через володимирських законно перейшла до великих князів московських, була публічно обґрунтована великим князем московським Іваном III в листопаді 1470 р. під час переговорів з новгородським послом Микитою Ларіоновим [3].

Паралельно зі зростанням території вищі правлячі кола Московської держави дедалі системніше починають надихатися ідеями про загальноруський характер влади великого московського князя й дедалі наполегливіше намагаються обґрунтувати панрусистську концепцію безперервної династичної спадкоємності московських володарів – Рюриковичів, з якої випливало патримоніальне право на всі руські землі, а передусім – на «першопрестольний Київ» як прадавню «государеву отчину».

Першим офіційним ідеологічним документом, у якому загальноруський характер великокнязівської московської влади обґрунтовувався через утвердження думки про її божественний характер та про спадкування московськими князями прав київських князів, стало «Сказання про князів Володимирських», перша редакція, якого з'явилася до 1533 р. [4]. Невід'ємною складовою цієї ідеологічної концепції було обґрунтування цим спадкуванням претензій Москви в боротьбі з Литвою на повернення їй останньої земель, які колись належали Київській державі.

Невдовзі ці ідеї були внесені в офіційний «Воскресенський літопис», «Государевий родословець» (1555) та у «Степенну книгу», складену в 1560 – 1563 рр. Одним із основних завдань цих та багатьох інших концептуальних документів, які створювались у Московській державі у XV – XVI ст., було ідеологічно обґрунтувати претензії московського престолу на приєднання всіх навколишніх руських земель до Московської держави.

Таким чином, можемо констатувати: землі колишньої давньоруської держави (Білорусію та Україну) Москва вважала своїм несправедливо втраченим історичним, природним спадком, частиною держави Рюриковичів, яку Москва покликана повернути в загальноруське православне лоно. Московські царі вважали своїм найважливішим державним, національним і релігійним обов'язком звільнення православного у своїй масі білоруського та українського населення від польсько-литовської залежності [5].

Ідеологічно, окрім теорії династичної спадкоємності московських царів, зовнішньополітичний курс Росії обґрунтовувався месіанською ідеєю про те, що після завоювання Римом «латинською» ерессю і взяття «нечестивими» турками Константинополя в 1453 р. лише Москва залишилась єдиним центром істинного християнського віровчення, останнім «Третім Римом», а московський государ – покровителем і опорою всього вселенського православ'я. Тому Російська держава як єдине вмістилище істинної християнської церкви має захищати православну віру та православних єдиновірців у всьому світі. Піддані московських великих князів, а згодом і царів, вважали лише себе істинно православним народом [6], покликаним нести істинну віру та справжню духовність іншим народам.

Узявши собі візантійські символи та оголосивши себе останньою та єдиною хранителькою справжніх цінностей, які полягають у православ'ї, Москва тим самим свідомо протиставила себе католицькому світу, який, на її думку, відступив від догматів церкви, утратив духовну сутність. З кінця XV ст. теза про захист православних єдиновірців почала активно експлуатувалась Москвою та створювала їй сприятливий ореол для виконання головного завдання – приєднання всіх земель і народів, які вона вважала історично та геополітично належними собі.

По суті месіанізм ідеї «Третього Риму» сформульованої у «Посланнях» Філофея Псковського у 20-х рр. XVI ст. [7] виконував функцію виправдання зовнішньої експансії через упродовження ідей про спільність, нероздільність історичних доль Росії й поневолених Османською імперією та «латинами» православних держав і народів та про спільність духовного простору.

Постійна зовнішня експансія та столітня національно-релігійна традиція, яка закликала до втручання в долі «руського» по крові і православного по вірі населення за межами Московської держави, привели до глибокого укорінення ідей російського месіанства та панславізму на побутовому рівні. Як зазначає М. Джеймс, росіяни ніколи не сприймали себе як націю, обмежену будь-якими державними кордонами [8]. Прагнення всіх урятувати на масовому рівні виправдовувало завойовницьку політику Московської держави. Більше того, ця традиція постійно підживлювала гегемоністичні прагнення Москви.

Базові уявлення росіян про місце і статус своєї країни у світі скеровували конкретні дії Москви. У XIV – XVII ст. Москва вела постійні війни, спочатку з Литвою, а потім з Річчю Посполитою за втягнення у сферу свого політичного й військового впливу та приєднання інших «руських» земель і національне панування об'єднаної народності на Східноєвропейській рівнині [9].

Вперше Москва офіційно заявила про невизнання належності земель колишньої Київської держави Великому князівству Литовському під час військового конфлікту з Литвою у 1490 р. [10]. У «пам'яті» посольства І. Берсеня-Беклемішева до короля Казимира в 1492 р. тезу про те, що не московські війська нападають на землі Великого князівства Литовського, а король тримає за собою землі, які йому не належать і які слід повернути Москві, було повторено знову: «...і ти би наших міст і волостей наших земель і вод, які тримаєш за собою, нам би поступився» [11].

Оскільки Іван III претендував на всі руські землі, тому цілком логічно влітку 1499 р. він відмовився офіційно підтвердити послам Олександра Казимировича належність великому князю литовському Києва з пригородами та волостями [12].

Обґрунтовуючи приєднання до Московської держави у результаті війни з Литвою у 1500 – 1503 рр. значних територій Сіверської землі польсько-литовському посольству на чолі з воєводою П. Мишковським було чітко заявлено: «Але і не та одна наша отчина, які міста і волості зараз за нами, і вся Руська земля, Божою волею, із старовини, від наших прабатьків наша отчина» [13].

Проте плани Івана III не обмежувалися цим. Відпускаючи у вересні 1503 р. свого посла боярина І. Ощеріна до Менглі-Гірея, великий князь московський наказав передати ханові, що «государ наш» хоче не лише закріпити за собою новоприєднані землі, «а хоче... ще Києва і всієї Руської землі своєї отчини» відняти в Олександра Казимировича [14].

Невдалі спроби Москви приєднати нові українські та білоруські землі під час російсько-литовських воєн 1512 – 1522 і 1534 – 1537 рр. не згасили експансіоністської налаштованості Московської держави. 1554 р. московські послы В. Юр'єв, Ф. Сукін та І. Бухарін під час зустрічі з великим князем литовським у Любліні продовжували вимагати, щоб він «уступив государю нашому государя нашого вотчину одвічну Київ, і Волинь, і Полоцьк, і Вітебськ і інші міста руські з усім по старовині, як було за прабатьків государя нашого й рубежі б відшукав старі, і в тому б між себе міцно утвердився, що за ті старі рубежі ніколи ні в кого не хотіли нічого» [15].

Москва не обмежилась лише погрозами, у 50-х рр. XVI ст. вона спробувала встановити військовий контроль над південним Подніпров'ям. На початку 1559 р. в урочищі Монастирище на Запорожжі за наказом царя був споруджений замок, де щонайменше до осені 1561 р. постійно перебували прикордонні російські гарнізони [16].

Під час дискусій з литовськими дипломатами російські посланці заявили, що Москва вважає Південне Лівобережжя своєю територією, і висунули оригінальний аргумент: «А буде по Дніпру між государів... ні на чиєму боці, а тому то він Божий: хто захоче, той на ньому і стоїть; а по цей час того ми не чули, що проти Криму Дніпро королівський; а як це видно, що Дніпро государя нашого, тому що тече із государя нашого землі» [17].

У зв'язку з розгортанням бойових дій у Лівонії, Москва була змушена тимчасово припинити експансію на Південне Лівобережжя, хоча домагатися українських земель не припинила. Так, у 1563 р. московські послы на переговорах із послом Сигізмунда II Августа Ходкевичем виставляли умовами миру з Литвою відмову її від Волині, Поділля й Галичини на користь Московської держави [18].

«Смутні часи» початку XVII ст. тимчасово відвернули увагу московських правлячих кіл від українського питання, але тільки-но Московська держава дещо оговталась від розгрому і спустошення, то знову поновила свої претензії на Україну.

У програмному зовнішньополітичному документі часів правління першого з Романових – Михайла Федоровича (1613 – 1645), наказі великому посольству до Швеції в 1632 р. (під час Смоленської війни з Польщею 1632 – 1634 рр.) було чітко зазначено, що Москва претендує на «споконвіку вічні вотчини великого государя нашого», у які, на її переконання, входять усі землі, розташовані східніше лінії: «...від Полоцька вниз по річці Двіні 20 верст до Риги, і від того місця по річці Німан вгору вище Городка 20 же верст, і від того місця... до річки Дніпро нижче Києва 100 верст, і вниз тією річкою до Чорного моря».

В офіційних колах Москви за царювання Олексія Михайловича (1645 – 1676) з новою силою ожило уявлення про «вселенську» роль Москви, мрії про імператорський престол, про поставлення московського патріарха Вселенським [20], про об'єднання всіх православних народів в одній державі.

В українському питанні «Тишайший» цар Олексій на перше місце висував релігійний мотив. Він вважав богоугодною справу приєднання України до Москви, а будь-які поступки в цій справі противними волі Божій, за які каралось немилосердними муками в пеклі [21]. Народною історичною справою вважали «прищеплення природної

гілки (України та Києва. – А.Б.) до належного кореня» [22] і ряд наближених до царя та впливових вельмож.

Тактичний союз із Московською державою, на який було вимушено піти наприкінці 1653 р. Військо Запорозьке, відкрив перед Москвою перспективи реалізації її давно виношуваних планів інтеграції українських земель.

Розбіжності сторін щодо концептуального бачення характеру укладеного у 1654 р. союзу почали проявлятися ще за життя гетьмана Богдана Хмельницького. Якщо українське керівництво на чолі з Хмельницьким вбачало в цьому союзі оптимальну можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й таким чином завершити об'єднання всіх етнічно українських земель під єдиною гетьманською владою для подальшої розбудови та зміцнення структур новоствореної національної держави, то Москва вважала його початком вирішення проблеми «київського спадку» на свою користь і початком процесу інтеграції українських земель до складу Російської держави.

Приєднання України до Російської держави Москва прагнула закріпити й легітимізувати не лише рішенням Переяславської ради, а й силою російської зброї і правом завоювання, результатом чого стала російсько-польська війна 1654 – 1656 рр. за українські та білоруські землі.

Рішення Земського собору 11 жовтня 1653 р. про оголошення війни Речі Посполитій означало, що Москва, з огляду на серйозний підрив військово-політичної сили свого головного геополітичного супротивника в регіоні внаслідок успішного повстання українського народу на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, зважилась нарешті на велику війну з Польщею за кардинальний переділ сфер впливу у Східній Європі.

Нові російські надбання в ході війни були негайно зафіксовані й у царському титулі: з 1 липня 1654 р. до титулу було додане найменування «Малые России самодержец», а з 3 вересня 1655 р. – «Великого княжества Литовского и Белые России царь» [23].

Договір 1654 р. лише частково й у загальних рисах унормовував міждержавні відносини, що давало сторонам простір для політичного маневру та вільного трактування положень угоди. Москва ще за життя Б. Хмельницького почала висувати претензії, реалізація яких мала б призвести до звуження владного поля гетьманського уряду та поступової ліквідації української державності.

Зокрема, ще в першій половині 1654 р. Москва планувала відправити до Війська Запорозького стольника М. Лодиженського, який повинен був провести перепис його населення для наступного оподаткування на користь царя [24]. На початку 1655 р. стрілецький голова А. Матвеев повідомив гетьмана про наміри царя збудувати в Києві «малий царський двір» і надіслати в українські міста царських воєвод [25]. Про наміри царського уряду ввести в Україні воєводську форму правління йдеться й у наказі думному дяку Л. Лопухіну (квітень 1656 р.) [26].

Введення московських воєвод з гарнізонами в українські міста розглядалось царським престолом як основний механізм встановлення своєї верховної влади в Україні. Поступово підміняючи функції місцевих органів влади та перебираючи їх на себе, вони мали відтіснити козацьку адміністрацію від управління.

У 1655 – 1656 рр. починає також чітко вимальовуватися конфлікт між Україною та Московською державою за білоруські землі. Біла Русь, яка з давніх часів підпорядковувалася духовній владі київського митрополита й у якій почав активно встановлюватися козацький устрій, розглядалась гетьманським урядом як спадок княжої Київської держави, який після звільнення від польської влади цілком природно має бути об'єднаний в одній державі з козацькою територією [27]. У той же час царський уряд рішуче наполягав на підпорядкуванні всіх відвойованих у Польщі земель дому Романових і не хотів знати ні про яку гетьманську владу в Білорусії.

Ситуація загострювалася ще й тому, що вступ до Білорусії козацької армії в середині 1654 р. значно активізував антифеодальну боротьбу в регіоні, викликав тут

хвилю масового покозачення місцевого населення, що, зрозуміло, входило у прямий конфлікт з російськими інтересами в цьому регіоні [28].

Під час серпневих віленських переговорів 1656 р. з поляками царський престол яскраво продемонстрував українському керівництву, що збирається вирішувати долю України без участі українських представників і виходячи з власних зовнішньополітичних пріоритетів. Зокрема, російські послы вимагали, щоб польський престол став спадковим для царя і його нащадків і щоб Польща навіки поступилася Малою і Білою Руссю, Волинно та Поділлям, а Литовське князівство було передане Московській державі на 20 років за завдані військові збитки [29].

Віленське перемир'я 1656 р. з Польщею посилило в Москві тенденцію розглядати козацьку Україну виключно лише як частину своїх споконвічних володінь. Вже у лютому 1657 р. прибулий до Б. Хмельницького царський посол стольник В. Кікін у досить різкій формі висловлював гетьману невдоволення Москви його політикою, звинувачуючи, зокрема, у порушенні присяги [30].

Головною причиною зміни курсу Москви щодо України було глибоке невдоволення правлячих кіл Московської держави тим, що до цього часу не було встановлено реального контролю над українською територією, а українське керівництво на чолі з Б. Хмельницьким послідовно ухилялося від виконання положень договору 1654 р. щодо обмеження міжнародних зносин гетьманського уряду, збирання податків на користь царя та встановлення чіткого козацького реєстру в 60 тис. козаків.

Суть нової політичної лінії Москви щодо України, яка почала вироблятися й реалізовуватися на практиці ще за життя гетьмана Б. Хмельницького, полягала в недопущенні стабілізації нової державно-політичної системи України, укорінення державницьких традицій управління у старшини та зміцнення поваги народних мас до цих змін.

Деякі концептуальні положення нового курсу Москви щодо України знайшли своє відображення в матеріалах посольства окольничого Ф. Бутурліна (травень – липень 1657 р.) до Б. Хмельницького. Основні претензії до Чигириня полягали в тому, що відбувається зволікання із запровадженням в українських містах інституту царських воєвод, не виконуються зобов'язання щодо надходження податків з України до царської скарбниці, спостерігається поширення козацької влади на білоруські землі, здійснюються неузгоджені з Москвою дії на міжнародній арені [31].

Для реалізації планів щодо нового курсу Московією було вирішено відмовитись від споглядальної політики стосовно України й розпочати активне втручання у розвиток суспільно-політичних процесів у ній. Першочерговим завданням на шляху реалізації цього курсу було кардинальне посилення російської військово-політичної присутності в Україні, що мало забезпечуватися введенням російських воєвод з гарнізонами в найбільші міста країни.

Олексій Михайлович і його найближче оточення сподівалися таким чином впливати на дії гетьманського уряду та контролювати ситуацію в країні. У перспективі ці заходи давали царському уряду можливість підпорядкувати собі адміністрацію краю. Для посилення свого впливу в Україні Москва також прагнула запровадити практику звернення через своїх представників безпосередньо до українського народу, минаючи гетьмана.

Смерть гетьмана Б. Хмельницького 27 липня 1657 р. послужила для Москви сигналом до початку рішучих дій по закріпленню своїх позицій в Україні. Для реалізації своїх цілей царський уряд розпочинає здійснювати цілий ряд практичних кроків.

Вже 11 серпня 1657 р. цар відправляє в Україну свого посла стольника В. Кікіна, який оголосив козакам, що після приїзду в Україну боярина кн. О. Трубецького необхідно негайно скликати у Києві раду для виборів гетьмана [32]. Крім цього Трубецький мав наказ зібрати інформацію про податкові можливості Війська Запорозького, оголосити козакам, що царські воєводи візьмуть на себе оборонні та

«розправні» – адміністративні, арбітражні та судові – функції [33] і розпочати підготовчу роботу щодо уведення московського врядування в Україні.

Після смерті Хмельницького царський уряд в особі київського воєводи А. Бутурліна вже на початку серпня розпочинає відкрито проводити серед українського духовенства агітацію за підпорядкування Київської митрополії владі московського патріарха та домагається недопущення виборів нового київського митрополита без участі представників Москви: «і без благословення... патріарха митрополита не обирали, а писали б про те і послали до... великого государя і до... патріарха» [34].

Отже, порушуючи пункти договору 1654 р. Москва розпочала активно втручатися у вибори гетьмана та митрополита й нав'язувати старшині свою волю в цьому питанні. Вона прагнула змусити український уряд приймати важливі політичні рішення лише під контролем її представників.

Царський престол також вирішує здійснити дипломатичний тиск на гетьманський уряд. Він ігнорує обрання І. Виговського гетьманом. Паралельно, через свого посланця А. Матвеева, який прибув до Чигирин 2 вересня 1657 р., пропонує Чигирину «статті» («пункти») з викладом основних положень нового бачення російським престолом українсько-російських відносин. Коротко їх суть зводиться до наступного: 1) у найбільших українських містах мають стояти царські воєводи з військом, утримуватись вони повинні за рахунок місцевого населення; 2) податки з оренди, доходів і млинів мають надходити до царської скарбниці; 3) кількість реєстрових козаків має бути скорочена; 4) надалі кандидатуру гетьмана узгоджувати з царем; 5) обраного київського митрополита обов'язково посилати на посвячення до московського патріарха тощо [35].

Крім дипломатичного тиску Москва оперативно забезпечує й силову підтримку своїм претензіям. Вже 5 вересня князь Г. Ромодановський з військом чисельністю до 30 тис. осіб [36] прибув до Лохвиці, а 12 вересня – до Переяслава [37], після чого розмістив своїх ратних людей у навколишніх містечках і селах Переяславського та Кропивнянського полків [38].

Для реалізації своїх планів царський уряд почав активно використовувати Запоріжжя. 21 листопада 1657 р. до Москви прибуває запорозьке посольство на чолі з М. Стринжою (Івановим), яке репрезентувало незадоволене втратою власної політичної ваги у загальноукраїнських питаннях Запоріжжя.

Задекларовану запорозькими послами у Москві позицію інакше як деструктивною й антидержавницькою оцінити тяжко. Адже посланці погоджувалися на те, щоб «без волі великого государя... самим нам гетьманів не перемінювати», щоб в українських містах були поставлені царські гарнізони, які повинні утримуватися за рахунок стації з тих же міст, щоб воєводи «міськими всякими справами відали», а також щоб Москва отримала можливість безпосередньо контролювати збір усіх поборів і податків у Війську й одноосібне право платити з них жалування козакам [39].

Упустити такої нагоди для використання соціальних та політичних суперечностей в Україні для зміцнення своїх позицій царський уряд не міг. Він підтримує політичні претензії Січі, фактично визнавши Запорожжя самостійним суб'єктом українсько-російських відносин, й оголошує про відправку у Військо Запорозьке царського арбітра – окольничого Б. Хитрово. Офіційний наказ про це було видано вже 29 листопада [40].

Паралельно з цим російські прикордонні воєводи, зокрема колонтаївський, охтирський, белгородський та вольнський, таємно «намовляли» полтавського полковника М. Пушкаря до виступу проти гетьмана, обіцяючи «в усіх потребах посилкувати» [41]. У результаті наприкінці грудня 1657 р. М. Пушкар зі своїм полком відкрито виступає проти гетьмана [42].

У лютому 1658 р. царський посол Б. Хитрово, підтримуючі дії антигетьманських повстанців й виступаючи у ролі своєрідного арбітра, почав вимагати у гетьмана І. Виговського згоди на введення російських гарнізонів у ряд українських міст й побудову в них оборонних укріплень; утримання царських «осадних ратних людей» за

рахунок зборів з місцевого населення; виведення козаків з білоруських міст і повітів тощо [43].

3 та 4 квітня 1658 р. виходять царські укази про призначення воєвод у Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів та Миргород [44], а 6 квітня – указ про призначення боярина В. Шереметева головою нової московської адміністрації в Україні. В інструкціях цим воєводам дається завдання розвідати фінансові і податкові можливості Війська Запорозького та забезпечити передачу адміністративного апарату у містах в руки міщанства, котре прихильно ставилося до самодержавної царської влади [45].

Підтримка міської влади проти козацької адміністрації була одним із засобів примноження кількості союзників престолу в Україні та розхитування основ влади козацької держави.

Після розгрому гетьманом І. Виговським у союзі з татарами основних сил повстанців під Полтавою та загибелі М. Пушкаря були зруйновані всі плани царського уряду щодо гри на протиріччя між гетьманською та опозиційною партіями. Тому у середині червня 1658 р. в Україну під приводом «приборкання» свавільників прибуває кн. Г. Ромодановський з 15 тис. ратних людей [46].

Прихід російських військ став своєрідним каталізатором переростання конфлікту інтересів у збройне протистояння і поклав початок відкритої збройної агресії Московської держави проти України.

Розв'язання царським урядом війни проти молоді козацької держави означало, що Москва для реалізації своєї зовнішньополітичної доктрини щодо українських земель перейшла від політико-дипломатичних до силових методів. Вагомим фактором, який посприяв розгортанню подій саме за таким сценарієм, була відсутність внутрішньої згоди в українському суспільстві щодо подальших шляхів розвитку держави.

1. Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. – М.; Л., 1955; Пресняков А.Е. Российские самодержцы. – М., 1990; Сеницына Н.В. Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции: (XV – XVI вв.). – М., 1998.
2. Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI вв. – М., 1980; Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995; История внешней политики России. Конец XV – XVII век (от свержения ордынского ига до Северной войны). – М., 1999; Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века. – М., 1952;
3. Псковские летописи. – М. – Л., 1955. – Т. 2. – С. 284; Алексеев Ю.Г. Государь всея Руси. – Новосибирск, 1991. – С. 75, 83.
4. Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. – С.109.
5. Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. – М., 1995. – Вып. II. – Кн. 1. – С. 391–392.
6. Костомаров Н.И. Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий и их преемники // Исторические произведения: Автобиография. – К., 1989. – С. 314.
7. Сеницына Н.В. Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции: (XV – XVI вв.). – Приложение № 1. – С. 342.
8. Джеймс М. Геополитические импликации этнополитики // Політична думка. – 1995. – № 1. – С. 92.
9. Пресняков А.Е. Российские самодержцы. – М., 1990. – С. 56.
10. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. – СПб., 1882. – Т. 1. – С. 50.
11. Сборник РИО. – СПб., 1882. – Т. 35. – С. 61 – 66.
12. Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века. – С. 442.

13. Сборник РИО. – Т. 35. – С. 380.
14. Базилевич К.В. Указ. соч. – С. 527.
15. Сборник РИО. – СПб., 1887. – Т. 59. – С. 427.
16. Мішко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV – XVI ст. – К., 1959. – С. 116, 118, 120.
17. Сборник РИО. – Т. 59. – С. 583 – 584, 613.
18. Форстен Г.В. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях: (1544 – 1648). – СПб., 1893. – Т. 1. – С. 331.
19. РДАДА. – Ф. 96. – Оп. 1, 1632 р. – Од. зб. 6. – Арк. 136–175.
20. Пресняков А.Е. Указ. соч. – С. 114.
21. Ключевский В.О. А.Л. Ордин-Нащокин // Исторические портреты. – М., 1990. – С. 128.
22. Матвеев П. Артамон Сергеевич Матвеев в Приказе Малой России и его отношение к делам и людям этого края // Русская мысль. – М., 1901. – Кн. VIII. – С. 21.
23. Похлебкин В.В. Указ. соч. – Вып. II. – Кн. 1. – С. 448 – 449, 464.
24. АЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 10. – С. 673.
25. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1032 – 1033.
26. Там само. – С. 1205, 1212.
27. Липинський В. Україна на переломі. 1657 – 1659 // Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3 – С. 30 – 31; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 7.
28. Горобець В.М. Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь: (1655 – 1659). – К., 1998. – С. 40.
29. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Тома 9 – 10 // Сочинения: В 18 книгах. – М., 1990. – Кн. 5. – С. 635 – 636.
30. Грушевський М.С. Назв. праця. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1350.
31. АЮЗР. – Т. 3. – С. 576 – 580, 568.
32. Синбирский сборник: Часть историческая. – М., 1844. – Т. 1. – С. 57 – 59.
33. Там само. – С. 59 – 60.
34. АЮЗР. – Т. 4. – С. 7.
35. Бульвінський А.Г. До питання про царські «пункти» для Війська Запорозького 1657 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 208 – 218.
36. АЮЗР. – Т. 4. – С. 62.
37. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1936. – Т. X. – Ч. 1. – С. 73.
38. АЮЗР. – Т. 4. – С. 48, 64, 69.
39. Там само. – Т. 7. – С. 184 – 189, 191 – 193; Т. 4. – С. 80, 81.
40. Дополнения к тому III-му Дворцовых Разрядов. – СПб., 1854. – С. 111 – 113.
41. АЮЗР. – Т. 4. – С. 90; Т. 7. – С. 219.
42. Там само. – Т. 4. – С. 80; Т. 7. – С. 216.
43. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1, 1657 р. – Од. зб. 19. – Арк. 2 – 4, 9 – 13; АЮЗР. – Т. 15. – С. 17 – 18.
44. Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 39/1. – Арк. 256, 263, 265, 269, 290.
45. АЮЗР. – Т. 15. – С. 202–203; Т. 7. – С. 203–204; Барсуков А. Род Шереметевых. – СПб., 1888. – Кн. 5. – С. 37–40.
46. РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 101–102, 150.